

*Богдан Дразета**

Докторанд на Одељењу за етнологију и антропологију
Филозофски факултет Универзитета у Београду

НАЦРТ ИСТРАЖИВАЊА ЈАВНИХ ГРАДСКИХ ПРОСТОРА У МОСТАРУ И САРАЈЕВУ^{}**

Текст представља нацрт истраживања јавних градских простора у Мостару и Сарајеву, кроз начин њиховог коришћења и (пре)обликовања у периоду након завршетка ратних дешавања 1995. године. Та тема обрађена је на основу читања научне и стручне литературе која се односи на тренутно стање у овим градовима. Наведена грађа може послужити будућим истраживачима као основа за даље промишљање и осмишљавање тема везаних за симболику и употребу јавних простора у градовима.

Кључне речи: јавни простор, град, урбана антропологија, нацрт истраживања, Мостар, Сарајево, Босна и Херцеговина.

Појам простора и његово проучавање

Појам простора привлачи пажњу различитих научних дисциплина које покушавају да схвате како се он користи у различитим контекстима широм света. Текст представља нацрт истраживања јавних градских простора у Мостару и Сарајеву, кроз начин њиховог коришћења и (пре)обликовања у периоду након завршетка ратних дешавања 1995. године. Ова тема обрађена

* drzetab@gmail.com

** Текст је резултат рада на пројекту бр. 177035, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је на основу читања научне и стручне литературе која се односи на тренутно стање у овим градовима. Биће приказано како се данас становништво Мостара и Сарајева односи према сопственим јавним градским просторима (трговима, мостовима, шеталиштима, улицама). Наведени материјал послужиће као основа за даље промишљање и осмишљавање тема које могу доћи у обзир за даља проматрања. Упознавање са стањем пре рата и после његовог завршетка важно је ради почетног увида у истраживање града као будућег терена. Градови, као урбане, и села, као руралне целине, поред поднетих цивилних и војних жртава, испаштали су физички током четворогодишњег сукоба између Бошњака, Срба и Хрвата.

На самом почетку треба рећи да простор није само физички и материјално обликован већ и културно и друштвено. Иако представља физичку средину, људи га обликују према својим потребама, читавајући различита културна значења. То не морају бити само становници градова већ и других насеља, као што је нпр. простор око села, заселак, одређени крајолик или пак природни амбијент који човек користи. У градовима се простор обликује захваљујући пројектима урбаних планера, урбаниста и архитеката, па тако различите друштвене групе око њега воде „симболичку” борбу. Анри Лефевр је изнео став о томе да се заправо друштво путем својих структура, институција и вредности пројектује у простору, те да зато град треба посматрати на глобалном, мешовитом и приватном нивоу, идући од врха система ка, условно речено, дну. Док глобални ниво означава доминантни социоекономски миље (нпр. капитализам), мешовити ниво се односи на град као посредника „између друштва, државе, моћи, знања и свакодневице његових житеља”. На последњем, приватном нивоу налази се свакодневица грађана у конкретним просторима, који се инструментализују на различите начине од стране државе и других облика владавине. Суштина Лефеврових истраживања јесте повезивање производње простора са културом, тј. друштвених односа који производе простор и бивају произведени од стране простора (Lefevr 1974, 91–94; Lefebvre 1974 према: Vujović i Petrović 2005, 38–40). Тако би антропологија простора требало да проучава значења и праксе одређене групе људи у вези са одређеним простором, као и међусобни однос ова два фактора. Јавни простори су, дакле, заједнички одређеној скупини људи у неком културном контексту.

У том смислу битно је видети какав је однос који људи имају према физичкој структури града и како градска структура утиче на своје становнике. Весна Вучинић је у свом делу *Просторно понашање у Дубровнику* истраживала ову тему на примеру два кварта дубровачког Старог града, непосредно пред сам почетак грађанског рата у Југославији. Њене напомене односе се на разликовање *понашања у простору* као било ког социјалног понашања људи, те *просторног понашања*, под којим се подразумевају специфични облици јавног понашања људи, а који „подразумевају савлађивање (прелажење) одређене раздаљине, односно кретање кроз град”. Урбана структура одређена је као организација града у којој „карактер целине надвладава

особености појединачних делова” те урбана топографија као „конфигурација градског терена”. Када говори о начину функционисања урбане структуре, ауторка разликује *простор активности* и *простор догађања*. Први се односи на „скуп свих локација са којима појединци, као резултат њихових дневних активности, имају директан контакт”, и састоји се од простора окупљања (мапирање зона комерцијалне, религијске и друштвене активности) и простора кретања (уобичајене путање кретања људи ка два главна излаза из града). Други подразумева „колективну активност, односно догађаје који се одвијају на нивоу читавог града”. Тако је обрађено религијско (прослава Светог Влаха, заштитника Дубровника) и друштвено догађање (градски корзо) у два посебна поглавља (Вучинић 1999, 17–19).

Сличним темама, тачније проучавањем корзоа у Новом Пазару бавила се Љиљана Гавриловић (Gavrilović 1984). Корзо у Смедеревској Паланци проучавала је Јелена Милорадовић (Miloradović 2002) односно Бранко Бановић у Пљевљима (Banović 2014). Весна Вучинић је, осим Дубровника, заједно са Смиљаном Антонијевић, реконструисала активности које су се одвијале на корзоу у Београду пре Другог светског рата (Vučinić i Antonijević 1998).

Проучавања различитих деловања у друштвеном и материјалном простору указују на концепт *простора појављивања*, који је разрадила ауторка Хана Арендт. Овај теоријски појам указује на заједничко делање и говор људи у оквиру стварности *агонизма*, тј. ситуације у којој се ти исти актери налазе након одређеног сукоба (Arendt 1958 према: Björkdahl and Mannergren Selimović 2015, 1–2). Помоћу концепта агонизма може се разумети улога коју према одређеним урбаним структурама имају групе људи који су били или који се налазе у сукобу. Још од појаве Чикашке школе урбаних социолога у Сједињеним Америчким Државама почетком XX века теку непрекидно различита истраживања урбаних целина. Чувени представник те школе Роберт Езра Парк навео је да град није само збир људи и инфраструктуре већ „пре стање духа, збир обичаја и традиција, утврђених ставова и осећања” (Park 1967 према: Vujiović i Petrović 2005, 78). Луис Вирт је говорио о томе да град контролише системске процесе јер су у њему садржани важни центри контроле (административни, политички, финансијски) те да је урбанизам не само процес који привлачи људе да живе у граду већ и *начин живота* људи под утицајем града без обзира на то да ли живе у њему или не. Урбанизација тако „означава развој тих чинилаца” (Virt 1963 према: Vujiović i Petrović 2005, 113–115). Аутори који потичу из традиције урбане социологије у Србији имају велики утицај на проучавања града и његових становника (Vujiović i Petrović 2005, 395–428). Када је реч о урбаној антропологији, она је нужно повезана не само са овом већ и са другим дисциплинама као што су архитектура и урбанизам, просторно планирање, урбана географија итд.

Сета Лоу предлаже како антрополози могу постати видљивији уколико буду истраживали град као „средиште истраживања културних и друштвено-политичких манифестација урбаног живота и свакодневних пракси осликаних у урбаним етнографијама”. Њен осврт на радове америчких аутора у

вези са теоријским сликама етничког и подељеног града нужно води ка концепту простора, као нечему што је заједничко свим групацијама без обзира на тренутне поделе. У том смислу се антрополошка анализа града темељи на искуству, уз повезивање макропроцеса културне хегемоније са микропроцесима отпора и друштвеног преображаја у контексту деиндустријализације и глобализације (Low 2006, 17–43). Једно такво истраживање ауторка је обавила на два главна трга у Сан Хозеу, главном граду Костарике, покушавајући да из перспективе друштвене производње и друштвеног обликовања простора схвати „начине којима јавни простор у урбаном друштву постаје семиотички кодирана и интерпретирана стварност”. Док се друштвена производња односи на „физичко стварање материјалног окружења”, друштвено обликовање је преображај простора у призоре и радње са симболичким значењем, и то захваљујући људском фактору (друштвена размена, сећања, представе, свакодневно коришћење материјалног окружења). Стога уједињење ове две перспективе доводи до *смештања културе и људског искуства у простору* (на енглеском *spatialization of culture and human experience*). На крају студије, ауторка закључује да на два посматрана трга постоји процеп између доживљаја и друштвеног обликовања јавног простора из угла њихових корисника. Тако ови тргови јесу „јавни форум за изражавање културних сукоба, друштвене промјене и настојања за друштвеним надзором” који се темељи на класи, родној сегрегацији и узрасту (Low 2006, 91–120).

Проучавање јавних простора помоћу ове перспективе донело је антрополозима флексибилан концепт простора, који не подвлачи само како се простор историјски и физички развијао ка свом садашњем облику, већ како се отелотворује кроз друштвену интеракцију и значења која му се приписују (Low 2006, 91–120). Тереза Калдеира зато наводи да је број чинилаца који утичу на начине којима људи приписују значења просторима у којима живе бесконачан. Градови својом стабилношћу и крутошћу обликују људске животе, одређујући какве врсте сусрета јесу могуће унутар јавног простора. Изградњом зидова добија се нова димензија сцене јавног живота (Caldeira 1996, 303–328). Тако је и са подељеним градовима, који су најчешће формално омеђени зидовима, рекама и другим границама. Осим физичке, подељени градови могу имати и симболичке, замишљене границе, које стварају поље јавног деловања људи.

Пошто је очевидно да су јавни простори места која у градовима попрамају велику пажњу јер се над њима води симболичка борба (Low, Taplin and Scheld 2005, 1–18), потребно је рећи да у етнички подељеним градовима ова борба бива још израженија. Тамо су поделе присутне како у физичком (зидови, реке), тако и симболичком (ставови, размишљања и понашања људи) смислу, јер једна група доживљава себе као угрожену, подређену у односу на другу. Самим тим, другачије је коришћење јавног простора који је заједнички само у архитектонском смислу. Ипак, тај простор се због етничких, религијских и других подела заправо раздваја и физички, па тако престаје да буде целовит (Silver 2010, 349–350).

Истраживачке теме у српској урбаној антропологији

Осим наведеног дела Весне Вучинић о просторном понашању у Дубровнику (Вучинић 1999), поље домаће урбане антропологије садржи и њено проучавање Старог сајмишта (Вучинић 1995), као и коришћења јавног простора од стране уметничке групе „Unlisted” у дворишту њене стамбене зграде на Врачару (Vučinić-Nešković 2012a) те на још неколико локација у Београду (Vučinić-Nešković 2012b). Поред тога, иста ауторка приметила је многе промене у кинеским градовма (Кунминг и Пекинг) након што их је посетила након двадесет година, при чему је значајно поменути двојезично (кинеско и енглеско) обележавање јавних простора (Вучинић-Нешковић 2009, 174–175).

Опсежан, библиографски преглед „урбаних” тема којима се бавила домаћа наука од својих почетака до савременог периода, дао је Срђан Радовић (Радовић 2017, 583–601). Овај аутор бавио се посматрањем и проучавањем града као текста, скупа симбола у простору који кажују више о једном социокултурном систему (Radović 2013). Тако су истражени београдски (х)одоними (називи улица) у контексту ишчитавања односа моћи, идеологије и грађења локалног идентитета, уз званичну верзију прошлости (Радовић 2014).

Значајни су и радови Гордане Љубоје о суседству на Дорћолу (Љубоја 1984), могућим правцима урбане антропологије (Љубоја 1984), те положају жене у урбаном суседству (Љубоја 1985). Блиском темом – проучавањем комшијских ритуала – бавила се Зорица Дивац (Дивац 2002). Гордана Горуновић своје истраживање посветила је једној локалној заједници у панчевачком стамбеном новоизграђеном насељу (Горуновић 2005), док су Драгана Антонијевић и Иван Ковачевић проучавали економско понашање становника једне зграде на Дорћолу (Antonijević i Kovačević 2013). Спој урбане антропологије и архитектуре уродио је плодом током истраживања врачарских дворишта и суседских односа у њима, па је дат и подстрек за будућа проучавања (Ковач i Ковач 2010). Истраживање употребе и (пре)обликовања јавног простора у Титовом Ужицу у периоду од 1946. до 1963. године предмет је докторске дисертације Бојане Богдановић (Богдановић 2011). Проблемима испитивања културе становања у граду бавила се Ласта Ђаповић (Ђаповић 1995). Иван Ђорђевић је истраживао улично прослављање Нове године у Београду (Ђорђевић 2004), док је Иван Ковачевић анализирао кинески и однос који се према њему мењао у различитим системима (Ковачевић 2006). Сродничке односе у граду проучавала је Зорица Ивановић (Ивановић 1988), док се Весна Петреска бавила тиме у Скопљу на релацији село–град (Петреска 2005).

Предлог да се оформи програм Београдских студија, на коме ће се главни град Србије посматрати као културни симбол, довео би до откривања неискористеног ресурса за будуће стручно профилисање (Жикић и Ристивојевић

2013, 29–43). Бојан Жикић бавио се когнитивним аспектом претварања физичког простора у културни простор, као и односом града и фудбала (Žikić 2007; Жикић 2012, 95–157). Ту је дипломски рад Иване Петровић о просторном изражавању српско-муслиманских односа у Сребреници (Петровић 2009), као и докторски рад Александра С. Павловића о свакодневици Срба у северној Косовској Митровици (Павловић 2016). Илдико Ердеи је сагледала политичку употребу културних елемената у Панчеву на прелазу из XIX у XX век, третирајући овај град као „прелазну форму” у смислу превазилажења дихотомије село–град (Ердеи 1993). Иста ауторка је у свом магистарском раду анализирала процес настајања политичких ритуала у Београду током протеста 1990–1993. године у односу на њихову просторно-временску компоненту, и то употребу јавних простора са циљем њихове ритуализације и симболичког обележавања (Erdei 1997). Милена Драгићевић Шешић идентитет града и његову симболичку вредност сматра кључном при изради стратегија градског развоја. Као вредан ресурс посматра суседства, јавне просторе и друге облике културе града (Dragičević Šešić 2009, 20–38).

Јавни простор(и) у етнички подељеним градовима

Прилике у којима „две или више друштвених група (социоекономских, културних, етничких или др.) живе међусобно одвојено, у различитим деловима одређне територије” назива се стамбена сегрегација (Massey and Denton 1988, 329–357 према: Раткај 2007, 77). Процес који је повезан са наведеним назива се центрификација, и „подразумева изградњу луксузних станова на местима где су раније живели сиромашни” (Vujić i Petrović 2005, 59). У том смислу Роберт Рицевски уводи нов терминолошки спој *етничка центрификација*: „процес истискивања једне етничке групе другом”, што поткрепљује примером истраживања Тетова у Македонији, где је албанска заједница „истиснула” македонску (Rydzewski 2015, 13). Слична ситуација је у одређеном броју босанско-херцеговачких градова, посебно након рата који се водио на тој територији у периоду од 1992. до 1995. године. Етнички распоред у урбаним центрима није био строго одређен у смислу граница међу групама, док је после Дејтона то постао случај (Lamphere-Englund 2015, 2).

Коришћење јавних простора од стране различитих актера у различитим градовима мора се пратити на плану промене идеолошког, друштвеног и културног миљеа. Током распада бивше Југославије и после њега, нове политичке елите у новоствореним државама почеле су да осмишљавају како да премосте доба пре социјализма са вредностима новог друштва и тиме оправдају своје постојање и утемељење етничког идентитета. Традиција тако више није континуитет са претходним, већ бирање опсега елемената културе

из периода пре социјализма који одговарају садашњим политичким циљевима (Naumović 2009, 87–178). Пракса грађења споменика и меморијалних центара у „обе Југославије” пре Другог светског рата и после њега била је државни пројекат. Сваки систем жели да утемељи сопствене вредности овладавањем над јавним простором, шаљући даље поруке ка ширем друштву. У БиХ, зависно од „етничке преваге на одређеној територији”, тежило се нпр. присвајању или елиминисању споменика који подсећају на заједнички живот (Božić Marojević 2015, 175–180). Оживљавање старих традиција из доба пре 1941. године и раскид са социјалистичком прошлoшћу одлика је осталих земаља централне и источне Европе. Власт Лођа у Пољској наглашавају мултиетничност града у контексту европеизације и постсоцијалистичког преображаја друштва (Young and Kaczmarek 2008, 53–70).

Градови у Босни и Херцеговини

Када су у питању градови на подручју БиХ, Турци су освајањем овог поднебља 1463. године затекли средњовековне босанске градове, повезане са урбанитетом остатка тадашње источне и централне Европе (Dedić 2001, 167–192). Градови које данас познајемо на том подручју добили су свој облик захваљујући османској урбаној традицији. Настали су из два дела – чаршије (пословни део града) и махала (стамбени део града). У чаршији су своје место имале занатске радње и јавне институције, џамије, медресе, хамами итд. Идући ка периферији од чаршије, развијале су се стамбене четврти (џемати и махале) за сваку верску заједницу. Иако је службени језик био турски, у свакој од тих махала припадници одређене заједнице говорили су својим језиком, као и у чаршији. Исламизација, тј. прихватање исламско-оријенталне културе допринело је убрзаној урбанизацији босанских градова. То су осетиле и друге верске заједнице (православна, католичка, јеврејска), што се види кроз музику, језик, књижевност и друге елементе културе (Hadžibegović 2004, 12–13). Сличан урбани настанак имало је и Сарајево од некадашње Врхбосне, коју су Турци разорили приликом освајања Босанске краљевине (Mandić 1927; Skarić 1929). Мостар је такође настао овако, са првим махалама, које се развијају у току XVI века (Puljić 2011, 162), мада је на том месту постојало насеље на Неретви и пре доласка Турака (Yarwood 1999, 1).

За време аустроугарске владавине увећава се разлика између села и града због почетка индустријализације. Ствара се слој модерног грађанског друштва, који потискује занатлије и трговце. Убрзава се превоз робе, људи и идеја изградњом железничких пруга (Hadžibegović 2004, 16–18; 26–27). Сарајеву се, од стране власти, поклањало више пажње него остатку БиХ током овог периода. После Првог светског рата ситуација се у босанско-хер-

цеговачким градовима није мењала, изузев што су очекивања да ће Сарајево постати један од центара новостворене државе изневерена (Donia 2006, 83; 157). У социјалистичкој Југославији убрзана индустријализација, масовно пресељење сеоског становништва у градове, потпуни раскид са пређашњим социоекономским уређењем, донео је градовима нови темпо развитка (Добривојевић 2008, 238–241). Девастације у току последњег рата трајно су измениле урбану етничку слику дотадашњих градова у БиХ. Стамбена сегрегација и етничка центрафикација допринеле су њиховом физичком и симболичком преображају.

Јавни простор(и) у Мостару

Примери грађевина које спајају људе, робу и идеје су мостови. Њихова конструкција утиче да људи различитих профила користе истоветан пут од једне до друге тачке у градовима, чиме они заправо бивају упућени једни на друге. Такви су примери Њујорка, Будимпеште и Париза. Међутим, мостови такође могу и да деле те самим тим постају симболи подела (Salamak and Fross 2016, 207–212). Упечатљиви примери јесу Мостар и Косовска Митровица, чији мостови деле њихове грађане не само физички већ и симболички. Стари мост, који је означавао стари поредак у Мостару, срушен је у току сукоба 1993. године. Иако га је обновила међународна заједница, није постао место поновног сусрета. Бошњачка заједница сматра да је мост веза са остатком њихове заједнице на другој страни реке, не са хрватском уопште, везујући свој наратив за страдање у рату. С друге стране, хрватска заједница на мост гледа као на отоманску заоставштину, форсирајући наратив о непреласку моста као начину опирања тренутној ситуацији. За обе заједнице мост представља одређени симбол (Björkdahl and Mannergren Selimovic 2015, 7–9) као део јавног градског простора. Драган Николић управо говори о томе како места предвиђена за „помирење” различитих група постају политизована и спорна, као што су то нпр. мостови у Мостару и Вишеграду. Преплитање значаја споменика културног наслеђа и колективних сећања људи мора се узети у обзир ако неко жели да разуме употребу одређеног простора кроз праксе људи (Nikolic 2008, 94–103).

Што се тиче урбане обнове, она је у Мостару текла већином под патронатом међународне заједнице, што је у свом делу *Rebuilding Mostar – Urban Reconstruction in a War Zone* детаљно обрадио један од учесника тог пројекта (Yarwood 1999). Данас је Мостар, тврде поједини аутори, индустријски девестиран и етнички подељен град, иако се налази у плодном делу Неретве и неколицине мањих речица, са могућношћу покретања одрживих пројеката, као што је еко-туризам или нека слична привредна грана (Djurasovic and Knieling 2015, 21–24). Урбицид, уништавање заједничких јавних простора и

грађевина (урбанитета уопште), раширена је појава у току рата, што је био и случај у БиХ. Мартин Кауард је обрадио овај концепт анализирајући мостарски Стари мост, мада је поменуо и неке друге грађевине које су страдале у току рата у другим градовима (Coward 2001). Емили Гунцбургер Макаш бавила се послератном обновом у граду на Неретви, критикујући злоупотребу Старог града, а тиме и Старог моста, коју су вршиле међународне организације у контексту понављања прича о помирењу, уместо стварног рада на том процесу и њему сличним активностима (Gunzburger Макаш 2012, 151–168).

Мост није једини јавни простор око кога се воде полемике у Мостару. Након што је потписан Вашингтонски споразум 1994. године, окончан је сукоб између Бошњака и Хрвата. Осим договора о стварању заједничке федерације, две стране договориле су се да владавина над Мостаром буде поверена представнику Европске уније на две године. Међутим, хрватска страна сматра да полаже право на целокупни урбани простор јер је Мостар током рата био престоница Хрватске републике Херцег-Босне.¹ Тако је изградња великог крста на брду Хум изнад Мостара, као и обнова звоника фрањевачке цркве, високог 107 метара, у старом градском језгру, симболички потврдила како хрватска заједница присваја јавни простор (Narang Suri 2009, 236). С друге стране, Бошњаци такође посматрају Мостар као свој град у потпуности, са истицањем његовог историјског значаја још од времена Османског царства. Посебно се залажу да Стари град буде међународно признат и препознат као део њиховог наслеђа у оквиру светске културне баштине. Реакција Бошњака на то што је за руководиоца Одељења за урбано планирање Града Мостара био изабран Хрват била је предлог да се оснује нови урбани институт, на чијем ће челу бити неко из њихових редова. Тако је било и са пројектом обнове хотела „Ружа” када су се две стране сукобиле око тога како треба спровести у дело одређена идејна решења (Narang Suri 2009, 236; 241; 265). Проблем око двојне административне и симболичке номенклатуре у Мостару јесте одлика граничних градова (енг. *frontier cities*), где се супротстављају две визије јавног простора, града уопште (Radović 2013, 168–178).

Ђулија Карабели је истраживала деловање Абарта, подружнице Омладинског културног центра Абрашевић, која је 2009. године покренула пројекат (*Re*)collecting Mostar. Циљ пројекта био је да се види како и на који начин се јавни простори користе у Мостару у контексту места сећања. Наиме, путем интервјуа са становницима сазнало се да су се некада људи окупљали заједнички много више него данас на трговима, мостовима и сл. Поред тога, уметничке изведбе су указивале на то да етничке поделе нису само симболичке и физичке, већ институционалне и бирократске. Врхунац пројекта био је одржавање Фестивала уметности, манифестације која је окупила госте из Берлина, Бејрута и Косовске Митровице на серијама предавања,

¹ Више о проглашењу и државном устројству ове творевине писано је у посебном чланку (Плићić 2008, 98).

изложби и других интерактивних радионица (Carabelli 2013, 54–62; 2016, 122–126). Поред овог пројекта, организација *ADA (Architecture-Dialogue-Art)* осмишљава и изводи радионице као што су *Mostar LAB* и *My City Youth City* те слична окупљања, где млади треба да изложе идеје о преуређењу јавног простора. Циљ је да се види у каквом граду људи желе да живе и да се направе могући напори у правцу спајања двеју страна.²

Јавни простор(и) у Сарајеву

Када је у питању Сарајево, пример јавне грађевине као што је мост у контексту етничких подела између различитих групација није присутан. Међутим, постоји један мост који је испуњен значењима због догађаја који су се на њему десили. Мост Суаде и Олге, назван по првим жртвама рата убијеним на том мосту током априла 1992. године, данас представља место „непрестаног спорења у вези са тумачењем рата и поновним промишљањем послератовског града”. На овом мосту, који се тада звао мост Врбања, убијене су Суада Дилберовић и Олга Сучић, за време демонстрација испред Парламента БиХ у вези са нарастајућим војним претњама у околини града. Током преласка масе преко моста убијене су ове две девојке, поставши симбол отпора према ратним сукобима мирним путем. Након нешто више од годину дана, на овом мосту убијени су момак и девојка (Србин и Бошњакиња), а слике забележене у тренутку после испалених хитаца обишле су свет. Били су то Бошко Бркић и Адмира Исмић, пар који је желео да напусти Сарајево. Тако је ово место постало значајно не само за Сарајлије већ и цео свет, као јавни простор колективног сећања и чвориште расплетања „прича о опсади Сарајева”. Поменути концепт *простора појављивања* Хане Арент може у том смислу да послужи као оквир помоћу кога се анализира садашња ситуација јавних градских простора који за становнике представљају места сећања на пређашње стање мира, ратне сукобе, као и тренутне поделе (Björkdahl and Mannergren Selimovic 2015, 9–11).

Више од половине јавних простора у Сарајеву (улица и тргова) изграђено је за време османске управе, док је нешто више од 30% изграђено током социјалистичке Југославије (Bejić 1973, 57–58). Символика суживота различитих етничких и верских заједница наглашена је током одржавања Зимских олимпијских игара 1984. године,³ да би десетак година након тога

² Више о самом пројекту може се наћи на веб-страници ове организације: <http://www.cadamostar.com/bs/cada-radionica-projekta-my-city-youth-city> (приступ: јануар 2019. године).

³ О обележавању Зимске олимпијаде и њеном значају у контексту симболике интеграције етнички мешовите државе БиХ писано је на другом месту (Moll 2014). Олимпијски идентитет у овом граду остао је снажно обележје јавног простора, што се види кроз то да ће Сарајево

око 60% зграда било оштећено или уништено (Lamphere-Englund 2015, 4). Детаљан преглед урбицида у Сарајеву може се пронаћи у једном чланку у коме се окривљује искључиво српска страна за рушење урбане целине током рата (Pirnat-Spahić 1992, 88). Обнова позоришта, музеја и олимпијског комплекса текли су спорије од изградње споменика и меморијалних центара жртвама рата, па је у том смислу обнова под патронатом страног фактора још једном желела да јавни простор учини видљивим у контексту ратних дешавања (Lamphere-Englund 2015, 7). Обликовање јавних простора након рата у Сарајеву заправо није имало само за циљ физичку већ и симболичку обнову, кроз непрекидно подсећање на жртве и дане разарања (DeWolf *et al.* 2013, 32–41). С друге стране, уколико упоредимо постојећу реконструкцију Вуковара после ратних дешавања 1991. године са претходно наведеном у Сарајеву, уочавамо да је у Вуковару обновљено старо градско језгро и други делови града онако како су изгледали пре рата. Приликом изградње нових објеката није нарушавана амбијентална целина града, уз заједничко деловање српских и хрватских стручњака (Марић 1994, 71–77).

Реакције на уређење јавног простора биле су бурне у Сарајеву када је 2014. године откривен споменик Гаврилу Принципу у истоименом парку у Источном Сарајеву. Наиме, док је српска заједница желела да истакне борбу за слободу као основни мотив ове личности током прославе стогодишњице Великог рата, бошњачка заједница непрекидно је истицала улогу жртве убијеног аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге Софије. Чак је покренута иницијатива да се обнови споменик на мосту где је брачни пар убијен, који је подигнут 1916. године, а затим уклоњен после три године.⁴ У Сарајеву је присутно још једно обликовање јавног простора које туристима и другим посетиоцима указује на то да је урбанитет опхрван сећањем на пређашњи рат. Тзв. „сарајевске руже” представљају површине настале ударом граната. Пошто обликом подсећају на цвеће, сарајевски новинари прозвали су их „крваве руже” и „камене руже” за време рата. Данас су ове површине испуњене црвеном смолом у функцији „обележивача колективног сећања”. Поред тога, на местима где су се догодила убиства цивила постављене су плоче на фасадама зграда које казују ко је, када и како убијен током рата. За разлику од ружа, ове плоче конкретно указују на своју функцију. Детаљним мапирањем и анализом ових места бавила се Мирјана Ристић, закључивши да су „руже” отворене за различита тумачења публике, док плоче јасно подсећају на ратне трауме (Ristic 2013, 111–122). Идеолошка и симболичка борба око простора одлика је граничних градова, што је случај са називима улица у Сарајеву и Источном Са-

во и Источно Сарајево заједно организовати Зимску олимпијаду младих (*EYOF, European Youth Olympic Festival*) током фебруара 2019. године. Види у: <https://eyof2019.net/ba/stranica.php?idstranica=48> (приступ: јануар 2019. године).

⁴ Види у: <http://www.novosti.rs/вести/насловна/репортаже.409.html:496398-Princip-podelio-Sarajevo>. Види још: <https://handzar.jimdo.com/2015/11/20/spomenik-nadvojvodi-franji-ferdinandu-i-njegovoj-suprugi-vojvotkinji-sophie-u-sarajevu/> (приступ: јануар 2019. године).

рајеву (Radović 2013, 178–184). Емили Гунцбургер Макаш бавила се једним случајем (пре)обликовања јавног градског простора у Сарајеву. У питању је Трг ослобођења – Алије Изетбеговића, где се налази споменик под називом „Мултикултурни човијек” (Gunzburger Makas 2009, 2–6).

Закључак или подстрек за будућа проучавања?

После изнетог материјала о томе како се јавни простор и простори користе и промишљају у Мостару и Сарајеву, може се рећи да смештање културе и људског искуства у простору јесте важна тема за оне који се баве не само урбаном антропологијом већ и проучавањем градова уопште. Повезаност културног идентитета и географског простора нужна је за разумевање онога што се дешава у градовима, јер људи не комуницирају само преко простора, него и са простором. Дакле, културни контекст је изразито битан при анализи ових феномена (Pušić 2004, 1–6). У подељеним градовима борба више различитих етничких и религијских групација над симболиком јавног простора битно утиче на ставове, размишљања и понашања људи (Silver 2010, 349–350). Наведена грађа може послужити будућим истраживачима као основа за даље промишљање и осмишљавање тема везаних за симболику и употребу јавних простора у градовима.

Литература

- Богдановић, Бојана Б. 2011. *Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
- Вучинић, Весна. 1995. Антропологија у „дивљим” насељима: поглед на Старо сајмиште у Београду. *Гласник Етнографског института САНУ* 44: 168–184.
- Вучинић, Весна. 1999. *Просторно понашање у Дуборовнику*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2009. Нека опажања о културним опречностима у савременој Кини: Кунминг и Пекинг двадесет година касније. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 4.3: 161–195.
- Горуновић, Гордана. 2005. „Концептуални оквири етнолошко-антрополошког проучавања новог насеља у предграђу”. У *Проблеми културног идентитета становништва савремене Србије*, ур. Сенка Ковач,

- 229–255. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Дивац, Зорица. 2002. „Комшијски ритуали”. У *Обичаји животног циклуса у градској средини*, Посебна издања Етнографског института САНУ 48, ур. Зорица Дивац, 227–234. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Добривојевић, Ивана. 2008. *Култура живљења у Југославији (1945–1955). Токови историје 1–2*: 236–248.
- Ђаповић, Ласта. 1995. Проблеми испитивања културе становања у граду. *Гласник Етнографског института САНУ* 44: 159–167.
- Ђорђевић, Иван. 2004. Улична прослава Нове године у Београду. *Гласник Етнографског института САНУ* 52: 81–90.
- Ердеи, Илдико. 1993. Руралноурбани континуум у Панчеву у дијахронијској перспективи. *Гласник Етнографског института САНУ* 42: 115–128.
- Жикић, Бојан. 2012. *Мисао, култура, идентитет*. Београд: Етнолошка библиотека.
- Жикић Бојан и Марија Ристивојевић. 2013. „Београд као културни симбол: могући темат етнолошког и антрополошког проучавања у оквиру покушаја формулисања предлога за *Београдске студије*”. У *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu*, ур. Danijel Sinani, 29–48. Београд: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Ивановић, Зорица. 1988. Градска породица у систему сродничких односа. *Етнолошке свеске* 9: 155–167.
- Ковачевић, Иван. 2006. Киоск – критички оглед из урбане/политичке антропологије. *Гласник Етнографског института САНУ* 54.1: 127–143.
- Љубоја Гордана. 1984. Правци урбане антропологије. *Етнолошке свеске* 5: 5–10.
- Љубоја, Гордана. 1985. Неке социо-културне одреднице положаја жене у урбаном суседству. *Етнолошке свеске* 6: 5–10.
- Марић, Игор. 1994. Обнова Вуковара. *Архитектура и урбанизам* 1: 71–77.
- Павловић, Александар С. 2016. *Свакодневни живот становника северне Косовске Митровице*. Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
- Петреска, Весна. 2005. Урбано-руралните врски во сродничките односи (На примери на македонски миграциски семејства). *ЕтноАнтропоЗум* 5: 286–325.
- Петровић, Ивана. 2009. *Просторно изражавање српско-муслиманских односа у Сребреници пре и после рата 1990-их година*. Дипломски рад. Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
- Радовић, Срђан. 2017. Урбана истраживања у етнологији и антропологији у Србији – од „удаљеног погледа” до „субдисциплине”. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 12.2: 583–601.
- Радовић, Срђан. 2014. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.

- Раткај, Иван. 2007. Квантитативни показатељи стамбене сегрегације. *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду* 55: 77–94.
- Скарић, Владислав. 1929. Постанак Сарајева и његов територијални развика у 15. и 16. вијеку. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Свеска за хисторију и етнографију* 2: 41–55.
- Антонијевић Драгана и Иван Ковачевић. 2013. Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 8.1: 75–93.
- Вановић, Бранко. 2014. *Плјевајски корзо (1930–2004)*. Плјевља: Завичајни музеј Плјевља.
- Вејтић, Алија. 1973. *Улице и тргови Сарајева – Топографија, генеа и топонимија*. Сарајево: Музеј Града Сарајева.
- Бјоркдahl Annika and Johanna Mannergren Selimovic. 2015. A Tale of Three Bridges: Agency and Agonism in Peace Building. *Third World Quarterly* 37: 1–15.
- Божић Маројевић, Милица. 2015. „Место (I) наследа у простору памћења”. У *Друштво и простор. Епистемологија простора*, ур. Павле Милenković, Snežana Stojšin и Ана Пајванчић-Сизелј, 169–182. Београд и Нови Сад: Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право и Филозофски факултет у Новом Саду.
- Caldeira, Tereza. 1996. Fortified Enclaves: The New Urban Segregation. *Public Culture* 8.2: 303–328.
- Carabelli, Giulia. 2013. Living (Critically) in the Present: Youth Activism in Mostar (Bosnia Herzegovina). *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans* 5.1 (8): 48–63.
- Carabelli, Giulia. 2016. ”Rubbers, Pens and Crayons: Rebuilding Mostar through Art Interventions”. In *Politics of Identity in Post-Conflict States. The Bosnian and Irish Experience*, eds. G. Vojvoda-Engstler and E. O’ Ciardha, 116–128. London and New York: Routledge.
- Coward, Martin. 2001. *Urbicide and the Question of Community in Bosnia-Herzegovina*. PhD diss. Newcastle University.
- Dedić, Enes. 2001. „Privjesak” evropskog urbaniteta: gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta istočno-centralne Evrope. *Bosna franciscana* 41: 167–196.
- De Wolf, Elizabeth, Serena Girani, Claudia Sinatra and Paula Szejnfeld. 2013. ”Dynamic Reflections on Sarajevo: An Open Dialogue on Memory, Identity and the City”. In *Re-constructing Sarajevo – Negotiating Socio-Political Complexity*, eds. Sofia Garcia and Bronwyn Kotzen, 32–41. London: LSE Cities Programme.
- Djurasovic, Aleksandra and Joerg Knieling. 2015. Urban Transition and Sustainability. The Case of the City of Mostar, Bosnia and Herzegovina. *Eastern Journal of European Studies* 6.1: 5–29.
- Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo: biografija grada*. Сарајево: Институт за историју у Сарајеву.

- Dragičević Šešić, Milena. 2009. Kultura u funkciji razvoja grada – kulturni kapital i integrativna kulturna politika. *Kultura* 122–123: 20–40.
- Erdei, Ildiko. 1997. *Prostorno-vremenski obrasci novih političkih rituala u Beogradu 1990–1993*. Magistarski rad. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Gavrilović, Ljiljana. 1984. Korzo – iskazivanje generacijske polarizacije u strukturi grada. *Etnološke sveske* V: 33–37.
- Gungzburger Makaš, Emily. 2009. "Rebuilding Mostar: International and Local Visions of a Contested City and Its Heritage". In *On Location: Heritage Cities and Sites*, ed. D. Fairchild Ruggles, 151–168. New York: Springer.
- Gunzburger Makaš, Emily. 2012. "Urban Space after Dayton: National Identities and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina". In *Re-Building Identity: Architecture and National Identity in the Ottoman Empire and The Balkans. Imagined Communities, Real Conflicts, and National Identities*. The 14th ASN World Convention Columbia University, New York, NY, April 23–25, 2009: 2–6.
- Hadžibegović, Iljas. 2004. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Iličić, Gordana. 2008. Hrvati u BiH 1991–1995. godine: Nacionalni sukobi i uloga međunarodne zajednice u mirovnim procesima. *National Security and the Future* 3.9: 73–118.
- Janev, Goran. 2011. Ethnocratic Remaking of Public Space – Skopje 2014. *EFLA Journal* 1: 34–36.
- Jovanović, Vladan. 2009. Pseudo-European View among the Ruins of Orient: City of Skopje in Yugoslav National Policy 1918–1941. *ЕтноАнтропозум* 6: 115–139.
- Kovač Senka i Jelena Kovač. 2010. Vračarska dvorišta u prvoj deceniji XXI veka: Arhitektonsko-antropološko istraživanje susedskih odnosa. *Antropologija* 10.2: 9–23.
- Lamphere-Englund, Galen. 2015. "Rebuilding Sarajevo". In *The Aleppo Projects Papers*, 1–8. Budapest: Center for Conflict, Negotiation and Recovery, School of Public Policy, Central European University.
- Low, Setha, Dana Taplin, and Suzzane Scheld. 2005. *Rethinking Urban Parks. Public Space and Cultural Diversity*. Austin: The University of Texas Press.
- Low, Setha (ur.). 2006. *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ljuboja, Gordana. 1984. *Susedski odnosi na Dorćolu*. Magistarski rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju.
- Mandić, Mihovil. 1927. Postanak Sarajeva. *Narodna starina* 6.14: 1–14.
- Mijić, Emilija. 2008. Primena folklornog dijamanta na idiokulturi novobeogradskog bloka 63. *Etnološko-antropološke sveske*, n. s. 1.12: 125–137.
- Miloradović, Jelena. 2002. *Korzo u Smederevskoj Palanci*. Diplomski rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.

- Mojanchevska, Katerina. 2001. *Challenges to Democratic Representation in the Public Space of Societies in Transition: Case Study of the City of Skopje*. Paper presented at the International RC21 Conference, Amsterdam 2011: 1–17.
- Moll, Nicolas. 2014. An Integrative Symbol for a Divided Country? Commemorating the 1984 Sarajevo Winter Olympics in Bosnia and Herzegovina from the 1992–1995 War until Today. *Croatian Political Science Review* 51.5: 127–156.
- Narang Suri, Shipra. 2009. *Urban Planing and Postwar Reconstruction Under Transitional Administrations: The case of Mostar*. PhD diss. University of York.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP „Filip Višnjić” a.d.
- Nikolic, Dragan. 2008. The Use and Abuse of Heritage: The Old Bridge in Post-War Mostar. *Ethnologica Scandinavica* 38: 94–103.
- Park, Robert Ezra. 1967. „Grad – predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini”. U *Urbana sociologija*, ur. Sreten Vujović i Mina Petrović, 78–100. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pirnat-Spahić, Nina. 1992. Destrukcija multikulturalnog grada: Sarajevo. *Informatica museologica* 23.1–4: 85–89.
- Puljić, Borislav. 2011. Mahale grada Mostara – Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike. *Prostor* 19.1 (41): 158–171.
- Pušić, Ljubinko. 2004. Sustainable Development and Urban Identity: A Social Context. *Spatium* 11: 1–6.
- Ristic, Mirjana. 2013. ”Silent vs. Rhetorical Memorials: Sarajevo Roses and Commemorative Plaques”. In *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand: 30*, eds. Alexandra Brown and Andrew Leach, 111–122. Gold Coast, Queensland.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: XX vek.
- Rydzewski, Robert. 2015. Ethnic Gentrification: The Silent Fight for a Macedonian City. *ЕтноАнтропозум*: 9–35.
- Salamak, Marek and Klaudiusz Fross. 2016. Bridges in Urban Planing and Architectural Culture. *Procedia Engineering* 161: 207–212.
- Silver, Hilary. 2010. Divided Cities in the Middle East. *City and Community* 9.4: 345–357.
- Trpeski, Davorin. 2009. Monuments in the Post-socialist period: Examples from the City-hero in Macedonia. *ЕтноАнтропозум* 6: 96–113.
- Véron, Ophélie. 2016. Contesting the Divided City: Arts of Resistance in Skopje. *Antipode* 47.5: 1441–1461.
- Virt, Luis. 2005. „Urbanizam kao način života”. U *Urbana sociologija*, ur. Sreten Vujović i Mina Petrović, 111–127. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Vučinić Vesna i Smiljana Antonijević. 1998. Društvena funkcija i simbolika beogradskog korzoa u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931–1941). *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 47: 85–101.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2012a. BITEF Behind My Apartment Building: How an Anthropological Field Site (Literally) Came into My Backyard. *Antropologija* 12.3: 11–40.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2012b. How UNLISTED Used Abandoned Public Spaces in Belgrade: An Anthropological Deliberation on Three BITEF Performances. *Етнолошко-антрополошке свеске*, н. с. 20.2: 77–104.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović. 2005. „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji”. U *Urbana sociologija*, ur. Sreten Vujović i Mina Petrović, 13–65. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Yarwood, John. 1999. *Rebuilding Mostar – Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Young, Craig and Sylvia Kaczmarek. 2008. The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe. The Case of Łódź, Poland. *Europeand Urban and Regional Studies* 15.1: 53–70.
- Žikić, Bojan. 2007. Kognitivne priče za dečake: urbani folklor i urbana topografija. *Етнолошко-антрополошки проблеми*, н. с. 2.1: 73–108.

Извори

- <http://www.cadamostar.com/bs/cada-radionica-projekta-my-city-youth-city>.
- <http://www.novosti.rs/вести/насловна/репортаже.409.html:496398-Princip-podelio-Sarajevo>.
- <https://handzar.jimdo.com/2015/11/20/spomenik-nadvojvodi-franji-ferdinandu-i-njegovoj-suprugi-vojvotkinji-sophie-u-sarajevu/>.
- <https://eyof2019.net/ba/stranica.php?idstranica=48>.

Bogdan Dražeta

**DRAFT OF THE RESEARCH OF URBAN PUBLIC SPACES
IN MOSTAR AND SARAJEVO**

Summary

The text presents a draft of the research of public urban spaces in Mostar and Sarajevo, concerning the way they were used and re-shaped in the period after the end of the war in 1995. This topic has been approached on the basis of scientific and professional literature having in mind the current situation in these cities. The above material can be used by future researchers as the basis for further reflection and inspiration for topics related to symbols and the use of public spaces in cities.